

В. С. Рубан,

аспірант кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства
Харківської державної академії культури

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО КУПЕЦТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті досліджується діяльність харківського купецтва на початку XIX ст. Окремо визначено особливості відносин торговців із органами влади, а саме з Міським магістратом і Губернським правлінням. Також у статті увагу приділено захистові купецтвом своїх прав як одного із соціальних станів Харкова в зазначений період.

Ключові слова: купецтво, гільдія, промисел, магістрат, права.

В статье исследуется деятельность харьковского купечества в начале XIX века. Отдельно определены особенности отношений торговцев с органами власти, а именно с Городовым магистратом и Губернским правлением. Также в статье внимание уделено защите купечеством своих прав как одного из социальных сословий Харькова в рассматриваемый период.

Ключевые слова: купечество, гильдия, промысел, магистрат, права.

At the end of the XVIII century. the official registration of merchants. Becoming a social state of Kharkiv city merchants pay duties, special taxes for the right to bargain. They ain claim to certain privileges. Merchants took an active part in the process of defending their rights and privileges. First of all it was the third-guild because they have almost the same rights as burgesses and had to constantly compete with the representatives of the peasantry for the sale of goods in the city and suburbs. In addition, the merchant were constantly fighting rivals, in the face of non-resident buyers, which could appear at fairs and trade under a long time, even at the end of the fair. Complaints are not fixed on the date of the fair, to the detriment of local merchants and industrialists, were the reason that in 1787. Magistrate introduced a twelve day bargaining at fairs and 3 extra days for the sale of goods survivors. Therefore the local government by taking orders facilitated the development and enrichment of merchants

Keywords: merchants, guild, fishing, magistrate rights.

Постановка проблеми дослідження. Наприкінці XVIII ст. відбулося офіційне оформлення гільдійського купецтва. Ставши одним із соціальних станів Харкова, купці сплачували міські повинності, спеціальні податки на право торгу, претендували на певні привілеї. Особливо це стосувалося купців 3-ї гільдії, які мали досить обмежений ринок збуту товарів. Змирившись із тим, що в місті крамарством займалися міщани та цехові, гільдійське купецтво вело постійно боротьбу з конкурентами в особі іногородніх купців.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для історії розвитку харківського купецтва протягом першої половини XX ст. За кількістю опублікованих праць і глибиною висвітлення в них різних аспектів проблеми можна судити, що вона не часто перебувала в полі зору вітчизняних істориків і поки що не займала помітного місця в українській науковій літературі. Серед робіт, присвячених окремим аспектам історії харківського купецтва, варто особливо відзначити публікації таких дослідників як І. С. Аксаков, Д. І. Багалій, Д. П. Міллер, А. І. Епштейн, С. М. Куделко Ю. А. Беліков та багатьох інших [1; 2]. Проаналізувавши роботи попередників, можна зробити висновок, що ними був зібраний і узагальнений певний фактичний матеріал з історії становлення й розвитку торгового підприємництва та купецтва на Харківщині в першій половині XIX ст. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти обраної проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких соціально-економічних тем і в більш широких територіальних межах усієї Наддніпрянської України або Російської імперії.

Мета роботи – проаналізувати на базі архівних матеріалів діяльність купецтва як одного із соціальних прошарків міста в зазначений період. Визначити ключові особливості розвитку торгових людей у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. У 1790–1795 роках харківські купці та міщани – М. Бутенко, І. та Г. Косолапови, О. Серіков, С. Грінченко, Я. Деряжанко, М. Леонов із товаришами подавали скарги до Міської Думи. В одній із них ішлося: «враховуючи своє звання та місце проживання в Харкові, ми відбуваємо всілякі міські повинності та для прогонування себе ведемо торгівлю рибою. Відтепер усілякі особи, закупаючи оптом у Донському краї та на Волзі рибу, привозять її в Харків та продають уроздріб, чим причиняють нам особисту образу та псують торгівлю.

Враховуючи це, ми, спираючись на пункт 37 Магістратської інструкції та 11, 16, 167 статті першого відділення Міського положення, просимо заборонити їм торгівлю вроздріб...» [1, с. 110–113]. Скаржилися вони й на місцевих військових обивателів, іногородніх різночинців, селян, які не були зараховані ні до лав купецтва, ні до лав міщанства. Лише в 1800 році губернатор міста одержав наказ від сенату про запис людей, що не зараховані ні до купецтва, ні до міщанства [9, с. 1].

Основними конкурентами харківських крамарів були чумаки, які купували на Дону сіль та рибу. Міська дума пропонувала взагалі заборонити останнім торгівлю, або ж зобов'язати платити спеціальний збір на користь міста. Вигоду для іногородніх торговців становив і той факт, що вони мали змогу з'являтися на ярмарках і, відповідно, торгувати тривалий час навіть після закінчення ярмарків. Нефіксовані дати проведення ярмаркових торгів, що шкодили місцевим купцям і промисловцям, змусили в 1787 р. Харківську міську думу подати рапорт до Губернського магістрату з проханням встановити фіксовані дні для торгу. Відповіддю на рапорт стало запровадження магістратом дванадцятиденного торгу на ярмарках та ще три додаткових дні для розпродажу решти товарів. Рішення було затверджено Намісницьким правлінням [2, с. 13–18].

Спроби харківських купців і міщан взяти під контроль місцеву торгівлю та промисли зустріло певну противагу з боку Намісницького правління. Виходячи з того положення, що місцеві купці й ремісники не вмели виготовляти сальні свічки, пряники та пекти французький хліб – а займалося цим саме іноземне купецтво – правління вирішило не виселяти останніх із міста, а залишити до тих пір, поки місцеві торговці й промисловці не зможуть виробляти зазначені товари. Також було видано постанову про сплату іноземцями збору на користь міста, водночас за минулі роки з кожного з них було наказано взяти по 575 руб. 21 коп. Незадоволені таким рішенням харківські купці неодноразово подавали скарги до Міської думи з вимогами заборонити торгувати в місті всім тим, хто не належить до стану міщанства чи купецтва [1, с. 85].

Скаржилася Міська дума і на скупників із різних губерній, що скуповували в місті й околицях недозрілі фрукти. У боротьбі з ними Думі значно допомогло прохання Слобідсько-Української лікарняної управи про впровадження Міською та Земською поліцією контролю над привезеними товарами з передмістя та заборону продажу незрілих товарів [4, с. 2]. Крім того, скупники купували оптом мед, бджіл і пасіки, чим значно шкодили місцевим крамарям, бо не лише селяни, а й купці 3-ї гільдії не могли торгувати за межами губернії. Тож із заборonoю такої скупки ціни на зазначені товари в місті стали б більш помірними, бо самі селяни привозили б їх у місто або ж продавали місцеві жителі. Міські обивателі, включно з купецтвом, вели постійну боротьбу з особами, що потай привозили продукти гуральництва. Харків сплачував 4000 рублів митних зборів за горілку, тобто по 20 коп. з відра. Для контролю над незаконними привезеннями навколо міста були запроваджені варти [2, с. 23].

Купці були змушені вести боротьбу на економічному ґрунті з євреями. Харківські купці в 1801 році звернулися до Міської думи з відповідною заявою. Як відомо, євреї в Харкові селилися ще з XVII ст. Більшість із них займалися купецькими або міщанськими промислами, інші ж приїздили не лише під час ярмарок і торгували не тільки в Харкові, а й в інших містах та містечках губернії, чим завдавали шкоди місцевому населенню, котре сплачувало грошові повинності на користь міста [1, с. 120]. Таке прохання було підтвержене ще наказом від 23 червня 1794 р. про дозвіл євреям вступати до лав купецтва або міщанства лише в Мінській, Брацлавській, Ізяславській, Полоцькій, Могилівській, Київській, Чернігівській, Катеринославській і Таврійській губерніях. Паралельно з цим купці домагалися заборони торгувати й міським селянам, спираючись на 358 пункт Нового уложення, відповідно до якого селяни повинні проживати в селах. Міська дума погодилась із цим проханням і подала клопотання губернатору Г. К. Зільбергарнішу й у Слобідсько-Українське губернське правління про заборону торгувати в Харкові євреям, поміщицьким селянам, обивателям [1, с. 121–123].

Представники інших, більш заможних соціальних верств населення, нерідко виступали конкурентами харківському купецтву, бо володіли крамницями й коморами. Хоча, згідно з

Жалуваною грамотою містам, купецтву та міщанству надавалося право будувати для продажу товарів гостинні двори або ж володіти лавками й коморами в своїх будинках, а хто не буде записаний до міської обивательської книги, той, відповідно, не мав права користуватися міськими вигодами [13, с. 360]. Між тим у гостиннім ряду свої кам'яні лавки з погребями мали дворяни, церква та представники духовенства, що, отже, не дозволяло купецтву придбати ті ж лавки для розширення торгівлі. Врахувавши останнє, Дума в 1800 році подала клопотання до Губернського правління, щоб у зазначений термін дворяни та чиновники продали свої лавки та не порушували права купців і міщан [1, с. 130].

Неодноразово Міська дума допомагала купцям вирішувати питання повернення боргів шляхом подання судових позовів. Так, харківський купець Ф. Карпов звернувся з клопотанням про невивплату йому 391 крб. 26 коп. мешканцем Воронежської губернії, колишнім майором графом Б. Дівієром по векселю загальною сумою 647 крб. 13 коп. Після надання Ф. Карповим необхідних документів про належність йому векселя Слобідсько-Українське губернське правління через Воронежське губернське правління зобов'язало Б. Дівієра сплатити борг, про що було сповіщено дійсного статського радника Г. К. Зільбергарніша [6, с. 1–5]. Можна також виділити низку міських розпоряджень, які сприяли зростанню кількості представників купецтва в місті.

Одним із таких є розпорядження, підписане 12 січня 1797 р. «Про привезення, продаж та перевезення солі». У цьому положенні йшлося про те, що доки продаж солі не набуде повного свого виробництва, щоб сіль, котра знаходиться в крамницях на цей час, була в продажу як казенна. Наказувалося також вести контроль над цінами по всій губернії, щоб вони не були занадто завищені й не обтяжували населення. Зокрема, в розпорядженні йшлося про залучення місцевих жителів до привезення промислової солі, не тільки для себе, а й для загальної користі в торгівлі та промисловості. І поки продаж солі не набуде постійного характеру, заборонялося вивозити сіль із місцевої губернії за кордон [3, с. 1–5]. У січні 1800 року міському голові було надано ордер, за яким необхідно було контролювати ціни на сіль. Контроль мав здійснюватися таким чином, щоб купці не зазнали збитків, а місцеве населення не залишилось без солі [7, с. 1].

Дана постанова давала змогу представникам другої та третьої гільдії шляхом продажу солі збільшити свої статки та перейти на вищий щабель гільдійства. Можливість потрапити до іншої гільдії відкривала нові перспективи у сфері торгівлі. Міщанство, яке б у свою чергу залучилося до привезення та продажу солі, могло накопичити певні капітали. Останнє сприяло б вступові до лав купецтва та, відповідно, позбавило б від ряду повинностей.

Для контролю торговельних зв'язків купців з іноземними державами була створена Державна Комерц-колегія. Після рапорту консула Шварца з Лейпцигу про неявку до нього російських купців, що перебували на місцевому ярмарку, було прийнято та розіслано всім губернаторам рішення про необхідність при видачі паспортів для виїзду за кордон зобов'язати купців з'являтися в тамтешніх російських консульствах для реєстрації. У разі неявки торговцям загрожував штраф [8, с. 1–4].

Для оцінки загального стану внутрішньої торгівлі та діяльності купців Державною Комерц-колегією була створена Експедиція, що, власне, мала за мету збирання відомостей із губерній від Ротгаузів та Магістратів про місцеві фабрики й заводи, про кількість та якість вироблених товарів і попит на торгах та ярмарках, а також про збут означених товарів у зовнішній торгівлі та промисли на Чорному, Каспійському і східних морях. Військові та громадянські губернатори мали надати до Комерц-колегії відомості насамперед про загальний стан губернії, а саме: про кліматичні умови, стан земель та їх використання, кількість зібраної населенням продукції та обсяги збуту в інші губернії та ціни в різні пори року [5, с. 3]. Ще одним із пунктів було зазначення губернаторами ремісничих особливостей кожного з населених пунктів. Особливу увагу треба було приділити прибутковості з продажу товарів та шляхам збуту (через купецтво чи самими селянами). Окремою статтею стояли торги. Експедиція мала визначити торговельні зв'язки губернії з іншими; кількість ярмарків та їх тривалість у містах і селищах; кількість приїжджого купецтва, в тому числі й іноземного; відсоток селянства на торгах; загальний прибуток від ярмарків і спосіб сплати за товар –

шляхом обміну чи грошовим розрахунком [5, с. 7]. Одним із ключових завдань Експедиції було ведення торгівлі в містах. Губернатор мав подати звіти про загальну кількість населення міста, особливо купців і посадських, разом із родинами, про кількість купців, записаних до гільдій, вихідцями з яких міст вони були, суми об'явлених капіталів, опис товару, яким торгують (російським чи іноземним) та шляхи отримання. Окремою статтею мала йти мова про іноземне купецтво, що оселилося в місті [5, с. 13].

Бували випадки, коли міське населення ставало в опозицію не тільки по відношенню до Міського Магістрату, але й по відношенню до Губернського магістрату. Одним із таких випадків була справа про виключення з міського середовища купця Олексія Тамбовцева, колишнього бургомистра Міського магістрату. 12 червня 1786 року був оголошений вирок, згідно з яким громада знаходила у звинувачуваному такі вади: Тамбовцев був обраний у 1783 році на посаду бургомистра, але на зазначеній посаді пробув лише протягом місяця, бо, пославшись на хворобу, звільнився за власним бажанням. Після отримання «Жалуваної грамоти» міське суспільство обрало Тамбовцева у старости для створення міської обивательської книги, але він, «не бажаючи слугувати суспільству», подав прохання про заміну його на заявленій посаді, пояснюючи, що він був обраний не за кількістю голосів та наголошуючи, що раніше обіймав більш високий пост. Міський магістрат видав наказ про проведення нових виборів і підтвердив звільнення Тамбовцева. Представники громади, в кількості 20 осіб, у відповідь на рішення Магістрату подало ухвалу, якою не лише не звільнювало Тамбовцева, а навпаки, затверджувало його на означеній посаді. Таким чином, міське населення виявило непокору не лише до міського магістрату, але й стосовно основної своєї гілки влади – Губернського магістрату [1, с. 135–149].

Купецтво брало участь і в подіях загальноімперського значення. У 1801 році від Харківського міського магістрату було подано представлення про вибори 2 чоловік від купецтва місцевої губернії, щоб вони прибули до Москви не пізніше 1 вересня до князя Юсупова на коронацію Олександра І. В урочистості взяли участь іменитий купець і міський голова Харкова Єгор Урюпін, Острогоський – Павло Сгупов, Сумський – Іван Крамаренко [12, с. 6].

Висновки. Таким чином, після оформлення гільдійського купецтва та створення місцевих органів влади, зокрема Губернського магістрату, гільдійське купецтво бере активну участь у процесі обстоювання власних прав і привілеїв. Перш за все це представники 3 гільдії, бо саме вони мали майже рівні права з міщанством і змушені були постійно конкурувати з представниками селянства за продаж товарів у місті й на околицях. Неодноразово й місцева влада, шляхом упродовження низки розпоряджень, сприяла розвиткові та збагаченню купецтва.

Перспектива подальших досліджень полягає в продовженні вивчення купецького стану Харкова, зокрема меценатської та пам'яткоохоронної діяльності торгових людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1665–1905). Ист. монография. В 2-х т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х.: Репринт. Изд., 1993. – Т. 1. – 572 с.
2. Багалей Д. И. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае / Д. И. Багалей – Х.: Тип. Губернского правления, 1888. – 28 с.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 28. – 1 арк.
4. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 162. – 2 арк.
5. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 245. – 1–17 арк.
6. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 302. – 5 арк.
7. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 111. – 3 арк.
8. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 10. – 1–4 арк.
9. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 13. – 1 арк.
10. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 93. – 1 арк.
11. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 5. – Спр. 20. – 99 арк.
12. ДАХО. Ф. 3. – Оп. 5. – Спр. 49. – 6 арк.
13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Печатано в типографии II Отделения Собственной его Императорского величества Канцелярии, 1839. – Т. 22. – 1068 с.